

Дурду Йүжел

АДАМГА БАЙЛАНЫШТУУ СЫН АТООЧТОРДУН
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТОРУ

Дурду Йүжел

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ,
СВЯЗАННЫХ С ЧЕЛОВЕКОМ

Durdu Iuzhel

LEXICO-SEMANTIC GROUP OF ADJECTIVES, ASSOCIATED
WITH THE PERSON

УДК: 81.26(575.2)(04)

Бул макалада адамга байланыштуу сын атоочтордун лексика-семантикалык топтору каралган.

Сын атоочтор сүйлөм ичинде зат атоочтор менен айкаша келип, заттын сын-сыпаты, өңү-түсү, даамы, тулкусу, көлөмү, ченеми өңдүү ар түрдүү белгилерин билдирип, *кандай?*, *кайсы?* деген суроолорго жооп берери белгилүү [АКАТ 2009: 322-323]. Бул түркүмдөгү сөздөрдүн ичинен адамдын ар түрдүү белгилерине байланыштуу айтылган сын атоочтордун курамы да дээрлик арбын. Бул жагынан түрк тилинин фактысында Кемал Демирел тарабынан түзүлгөн адамзатка тиешелүү терминдердин сөздүгү биз үчүн маанилүү [Demirel 2006]. Бирок кыргыз тил илиминде бул багытта атайын иликтөө иштери дээрлик жүргүзүлө элек. Макаланын максаты – адамга байланыштуу сын атоочтордун кыргыз жана түрк тилиндеги контекстине сереп салуу.

Белгилүү болгондой, көчмөн турмушту башынан өткөрүп, теги да, түбү да бир болгон кыргыз-түрк элдерин бири-бирине жакындаштырган тилдик окшоштуктары арбын. Эки элдин айлана-чөйрөгө болгон көз карашы, дүйнө таанымы бирдей экендиги адамдарды сүрөттөөдө, айрыкча, кебете-кешпир, келбет-көрүнүшүн көркөм, образдуу, элестүү берүүдө да ачык байкалат: Таежеси Кишимжан *айдай сулуу* жан болду (Олжобай менен Кишимжан). Чачына ак кирип, бети *бырыш* баскан эне уулуна жетине албай жалдырады (СС). Колхоздун ошол кездеги парторгу *жапалдаш бойлуу кара торусунан келген быгжыгыый* киши эле (Сейталиев). *Семиз корто* тетигил, Бечел окшойт акылга (АТ). *Sevda'nın ay gibi yüzü parlıyordu karanlıkta. Buruşuk yüzlü ninemin ellerinden öpüp hayır duasını aldım. Cüce boyuna bakmaksızın herkese sataşıyordu* [TS 1998].

Эки элде тең адамдын кебетесин сүрөттөөдө эң эле көп колдонулган сын атоочтор көзгө байланыштуу экенине күбө болдук. Адамдын ички сезимин көзүнө карап баамдаган кыргыз жана түрк калкы көзгө карата ар түрдүү нерселердин жакын жактарын окшоштуруп салыштырып беришкен. Мисалы, татынакай кара көздөрдү кыргызчада *көмүрдөй кара көз*, *карагаттай* көз деп, ошондой эле жаныбарлардын көздөрүнө салыштырып *бүркүттүкүндөй курч көз*, *ботонукундай* көз деп колдонулса, түрк тилинде

буга окшош *kömür göz, badem gözli, kartal gözli, kaplan gözli, kedi gözli* деген салыштыруулар колдонулат.

Бул сыяктуу салыштыруулар бир топ: (а) адамдын-дене мүчөлөрү, келбети: *калем каш ~ kalem kaş, кара каш ~ kara kaş, майлуу чач ~ yağlı saç, эчкиникиндей сакал ~ keçi sakal, эки бети алмадай ~ elma gibi, чийдей арык ~ kürdan gibi, семиз ~ semiz;* (б) адамдын арык же толук, боюу узун же кыска экендиги: *арыктап сөөгү эле калыптыр - kuru kemik;* Буга карама-каршы олбур, чоң кишилерди *далылуу - geniş omuzlu* же болбосо эпсиз кишилерди *төөдөй - deve gibi* деп образдуу берилет.

Адамзатка байланыштуу айтылган сын атоочтор адамдын кандайдыр бир сапатын бөлүп көрсөтүп, аны башка бир затка окшоштуруу менен сыпаттайт. Ал белгилер адамдын келбет-көрүнүшүн билдирүүчү сын атооч катары орун алат. Бул кубулуш эки тилде тең кеңири колдонулуп келет.

Мисалы: *адил-adiil, адентүү- ahlaklı, аденсиз - ahlaksız, айлакер- hilekar, акмак- ahmak, кем акыл, акылсыз-akılsız, акылдуу-akıllı, акыйкатчыл - hakikatli* ж.б.

Кыргыз тилинде көзү көк адамдарды *көк көз, көзү көк же болбосо жылчык көз* деп коюшат, ал эми түрк тилинде *deniz gözli, gök gözli, mavi gözli, menekşe gözli, yeşil gözli* деген бир топ салыштыруулары бар.

Жалпысынан кепте колдонулган адамзатка байланыштуу болгон сын атоочторду лексикалык- семантикалык жактан төмөнкүдөй топторго жана түрлөргө бөлүштүрүп кароого болот:

1. **Адамдын кулк-мүнөзүн, темпераментин билдирген сын атоочтор:** Мындай сөздөр адамга байланыштуу сын атоочтордун жоон тобун түзүп, тилде өтө кеңири колдонулат. Бул топко адамдын кулк-мүнөзүн, темпераментин билдирген сын атоочтор кирет: *жакишы- iyi, güzel, жаман - kötü, ак ниет - namuslu, наздуу, кылыктуу - nazlı, адамгерчиликтүү- insancıl, ичи тар, ач көз - aç gözli, сараң- cimri, hisis, берешен, даргөйү кең, кең - geniş, ferah, жоош - heycanlı, момун - mümin, жоомарт - cömert, колу ачык - eli açık, ишенчээк - güvenli, тарынчаак- alungan, киргун, ардуу- arlı, уялчаак - çekingen, арсыз - arsız жоопкерчиликтүү - cooptu, mesuliyetli, эмгекчил*

– emekçil, жалкоо - kalpazan, уяттуу – utangaç, уятсыз - utanmaz, калпычы - iftiracı, жалганчы – yalancı, тентек - çаркун, акылман - bilge, наадан- bilgisiz, билимдүү- bilgili, эстүү - bilinçli, эссиз- bilinçsiz, коркок, жүрөксүз - kalpsiz, боорукер - vicdanlı, адил- adil, адептүү- ahlaklı, адепсиз - ahlaksız, айлакер- hilekar, акмак- ahmak, кем акыл, акылсыз- akılsız, акылдуу- akıllı, акыйкатчыл - hakikatli, тил алчаак -uslu, алаңазар - çılgın, ачуулуу - asabi, арамза - sinsi, намыстуу, ыймандуу - imanli, сабырдуу, чыдамкай – sabırlı, салмактуу, оор - ağır, түшүнүктүү- anlayışlı, кечиримдүү- hoşgörülü, кечиримсиз - hoşgörüsüz, катуу - katı, келесоо - kaçık, жинди - deliçıldır, кызганчаак -kıskanç, каардуу - kızgın, жөнөкөй - jön, sade, билгич – aydın, сезгич – duarlı, чечкиндүү- azimli, начар – çelimsiz, түз, туура – doğru, durust, эстүү - düzünceli, өзүмчүл – hodbin, сак – hesaplı, зээндүү- kabiliyetli, тамашакөй - latifeci-şakacı, текеберлүү – mağkк, назик, сылык – nazik, эки жүздүү – gıyakar, шашма – telaşlı ж.б.у.с.

2. Адамдын кебете-кешпирин, келбет-көрүнүшүн, тулку боюн билдирген сын атоочтор. Бул топтогу сын атоочторду ич ара төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүп кароого болот:

2.1. Адамдын бет түзүлүшүнө байланыштуу сын атоочтор:

2.1.1. Бетке байланыштуу сын атоочтор: ажардуу, ай жамалдуу, ай жүздүү, айдай - ay gibi, ак жумал - ak yüzlü, албырлуу – rembe, бети алмадай - elma gibi, бети кичине - kerçe gibi, баркыттай -kadife gibi, безеткелүү - sivilceli, быгжыгы, бырбыгы, бырыш - kırışık, buruşuk, жайык - yassı, жар кабак, сүрдүү, кабагы калың - asık suratlı сыйда, жылмакай - duru, ак жүздүү, аппак, сүттөй - süt gibi, жүзү жарык, кан чырайлуу - al yapaklı, кубарыңкы, күлдөй бозоргон - kül gibi, сепкилдүү - çilli, кызыл, анардай - kırmızı, nar gibi, жылдыздуу, нурдуу – nurlu ж.б.у.с.

2.1.2. Көзгө байланыштуу сын атоочтор: алагар – ırıtlak, алаң – vüyük, алмаз - elmas gibi, бакыракай – iri, бакыракай, жалжал - ceylan-gazal, аһу gözлү, бөрү көздүү - kurt gözлү, бото көздүү -deve gözлү, бүркүт көздүү - kartal gözлү, бүтүк көздүү - kene gözлү, берметтей - inci gibi, жаркыраган, жал- жылдаган – ıřılıtlı, жадыраган – şıldır, жүлжүгү – çekik, жүлжүк – çekik, кара - kara-siyah, көк - mavi, гөк, yeşil ж.б.

2.1.3. Кашка байланыштуу колдонулган сын атоочтор: жулук, жулунган – yoluk, ичке – ince, калемдей - kaleм gibi, калың, коюу – kalın, кара - kara, samur, керилген - çekik, hilal gibi, кыйма - уау gibi, чийилген - keman gibi ж.б.у.с.

2.1.4. Мурунга байланыштуу сын атоочтор: барбагай - patates gibi, коңкогой - ince, куш тумшук - kuş, karga ж.б.

2.1.5. Мурутка байланыштуу сын атоочтор: агала -kır, ак кире баштаган - kırçıl, ак - beyaz-ak, кара - kara, коюу узун сары - pırasa, сары - sarı, узун ичке - kaytan, чыйралган - burma, чыйратылган –

kıvrık ж.б.

2.1.6. Эринге байланыштуу сын атоочтор: бал - bal gibi, бөдсөгөн, кызыл - kiraz gibi, жышаан, жырык - tavşan dudaklı, ичке - ince, калың, дордогой - kalın, кыпкызыл – kor ж.б.

2.1.7. Сакалга байланыштуу сын атоочтор: агара, ак кире баштаган - kırçıl, ак - ak-beyaz, бай - gür-sık, бириндек, суюк - seyreк, быжырагай - kıvrıcık, жээрде - kızıl, жулмузгуй - köse, кара - kara, көк ала - kır, коюу - çalı gibi, тик, кайраттуу - fırça gibi, топ - top, чоң - tahta, эчки – keçi ж.б.

2.1.8. Чачка байланыштуу сын атоочтор: ак - ak-beyaz, агала - kır, жибек чач - ipek gibi, tiftik gibi, жумшак - yumuşak, какачтуу - kepekli, кара - kara-siyah, катуу - sert, çalı gibi, кесик - kesik, чубаш - keçe gibi, коюу - gür-sık, коюу сары - kumral, кыска - kısa, нымдуу - nemli, сары – sarı, суюк – seyreк, тармал -dalgalı, kıvrıcık, түз - düz, узун - uzun, үрпөк – kabarık ж.б.

2.2. Башка байланыштуу сын атоочтор: жумуру -yumru, yamuk, тоголок - yuvarlak, сүйрү - yassı, uzunca, катуу - katı, sert, жалтак - düz, yatık ж.б.

2.3. Тишке байланыштуу сын атоочтор: арсак - çikik, düz olmayan, орсогой - çikik, it dişi, кашка - ön diş, tavşan dişi, азуу - azı, акактай - bembeyaz, tertemiz, аппак - ak, beyaz, сары - sarı, жасалма - yapma, takma, тегиз - düzgün, кыйшык - yamuk, eğri, ууру - çıkıntı, астыңкы - alt dişler, устүңкү - üst dişler ж.б.

2.4. Кулакка байланыштуу сын атоочтор: узун - uzun, чоң- büyük, шалпагай - sarkık, делдегей - kerçe, anten, кичине – küçük ж.б.

2.5. Адамдын бой-келбетине байланыштуу сын атоочтор

2.5.1. Бойго байланыштуу сын атоочтор: бүжүрөйгөн - bücür, кыска, жапалдаш - kısa, кичинекей - minyon, коркогой - kikirik, корто - cüce, орто - orta, тал чыбыктай - fidan gibi, төөдөй - deve gibi, шырыктай - sırtık gibi, шыңга, узун - uzun, эргежээл - güdük, cüce ж.б.

2.5.2. Адамдын келбетине (физиологиясына) байланыштуу сын атоочтор: арык - zayıf, балтагай, балкагай - şişman, ичке, шыңга - tığ gibi, кичинекей - fındık kurdu gibi, семиз - semiz, толук - tombul, торсойгон - tıknaz, тулунтай - tulum gibi, тыгырчык - bodur, ичке, арык, тырбыгы - kuru kemik, чабал - cılız, челектей - fiçi gibi, чийдей - kürdan gibi ж.б.

3. Адамдын ички сезимин билдирген сын атоочтор адамдын ар кандай ички абалын, сезимин, кайгысын, кубанычын туюндурат: бактылуу - bahtlı, talihli, бактысыз - bahtsız, talihsiz, кайгылуу - kaygılı, düşünceli, азаптуу - dertli, ашык - aşık, таалайлуу - mutlu, mesut, көңүлдүү - neşeli, курсан - şen, sevinçli ж.б.

4. Адамдын коомдогу ордун билдирген сын атоочтор: атактуу - ünlü, şöhetli, белгилүү - belli, bilinen, аттуу-баштуу - namlı, tanınan, жетиштүү -

varlıklı, бараандуу - fark edilen, көз каранды - bakımlı, көз карандысыз - bakımsız, тарбиялуу - terbiyeli, ahlaklı, улуу - ulu, үйсө, таланттуу - yetenekli, kabiliyetli, чыгаан - atılgan, кадырлуу - kadirli, kıymetli, сыймыктуу - gururlu, таанымал - tanınmış, bilindik, маданияттуу - medeniyetli, айыптуу - suçlu, айыпсыз - suçsuz, күнөөлүү - günahlı, suçlu, күнөөсүз - günahsız, suçsuz ж.б.у.с.

5. Адамдын эмгегине, кесибине байланыштуу сын атоочтор: билерман - bilgiç, bilir, bilimдүү - bilimli, bilgili, илимдүү - ilimli, bilgili, таасирдүү - tesirli, etkili, ишкер, ишмер - girişimci, өнөрлүү - hünnerli, таланттуу - yetenekli, kabiliyetli ж.б.

6. Адамдын ден-соолугуна байланыштуу сын атоочтор: соо-саламат, сак-саламат - sağ selamet, sıhhatli, аман-эсен - sağ salim, күүлүү-күүчтүү - dinç, бакубат, кубаттуу - kuvvetli, güçlü, оорукчан - hastalıklı, дармансыз - dermansız, güçsüz, ден соолуктуу - sağlıklı, алсыз - halsiz, кайраттуу - gayretli, cesaretili, кайратсыз - gayretsiz, cesaretsiz ж.б.

7. Адамдын социалдык абалына байланыштуу сын атоочтор: бай - zengin, кедей - fakir, кембагал - yoksul, оокаттуу - orta durumlu, жетим - yetim, бойдок - bekar, жубан - eş(hanım), үй-бүлөлүү - evli, жубайлуу - yavuklu, zevce, жубайсыз - yavuksuz, zevcesiz, акчалуу - paralı, акчасыз - parasız,

züğürt, жесир - dul ж.б.

Жогоруда белгиленгендей, адамдын сапатын (келбет-көрүнүшүн) сүрөттөөдө башка бир нерсеге салыштырууда жана буга тиешелүү өзгөчө белгилерди колдонууда эки тилде окшоштуктар менен катар айырмачылыктар да учурабай койбойт. Мисалы, кыргыз тилинде мурду коңкойгон адамдар *бүркүттүкүндөй коңкойгон* деп берилсе, буга салыштырмалуу түрк тилинде *gaga burun, karga burun* деген варианттарын кездештирүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилиндеги адамзатка байланыштуу колдонулган сын атоочтордун жалпылыктары өтө эле арбын. Аларды эки тилде тең бирдей лексика-семантикалык топторго бөлүп кароого болот. Бирок ошону менен катар кыргыз жана түрк тилиндеги адамзатка байланыштуу сын атоочтордун колдонулушунда лексика-семантикалык жактан айырмалуу болгон жактары да кездешет.

Адабияттар:

1. АКАТ - Азыркы кыргыз адабий тили. Бишкек: Аврася пресс, 2009.
2. Demirel Kemal. Açıklamalı İnsani Terimler Sözlüğü. İstanbul: Epsilon Yayıncılık, 2006.
3. TS - Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yay., 1998.

Рецензент: д.филол.н., профессор Бекбалаев А.А.